

EHL-İ SÜNNET KELÂMINDA HABERÎ SIFATLARIN TE'VİLİ MESELESİ

İrfan Eyibil

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kelâm Bilim Dalı
Sakarya University, Social Sciences Institute, Department of Kalam
Sakarya, Turkey
irfaneyibil@hotmail.com
orcid. org/0000-0002-4221-1098

Öz

Nasslarda Allah hakkında teşbih ifade eden nitelemeler vardır. Bunlara kelâmî terminolojide haberî sıfatlar denir. Müşebbihe bu nitelemelerin zahirlerinden hareketle teşbihe varırken, selef ise teşbihten uzak durmak için manasını Allah'a havale etmiştir. Cehmiyye, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet ise söz konusu nitelemeleri zahirleri üzere değerlendirmemiş tenzih anlayışına uygun bir şekilde te'vil etmişlerdir. Ehl-i Sünnet içinde haberî sıfatların te'vilinin kiminle beraber başladığı tartışmalıdır. İzmirli İsmail Hakkı haberî sıfatları te'vil geleneğinin Cüveynî ile başladığını söylerken; klasik kaynaklarda bunun kişilerden çok halefin genel bir tavrı olduğuna yönelik bilgiler vardır. Çalışmada klasik kelâm eserleri kronolojik olarak incelenerek Ehl-i Sünnet içinde te'vil geleneğinin kimlerle başladığı ve hangi kesimlerce tercih edildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tümevarım yöntemiyle ulaşılan veriler, çözümlemeci bir analize tabi tutulmuş ve konu hakkında tutarlı bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Ehl-i Sünnet, Haberî Sıfat, Te'vil, Cüveynî, İbn Fûrek.

The Problem of the Allegorical Interpretation of the Khabari Attributes in Orthodox Sunni Theology

Abstract

Within Islamic texts, there are qualifications of God that are apparently anthropomorphic. These qualifications are called khabari attributes. The Mushabbiha reached anthropomorphism from the manifestation of those qualifications while predecessors left their meaning to God to abstain from anthropomorphism. The Jahmiyya, the Mu'tazila and the later orthodox Sunni theologians did not evaluate according to their external meanings but construed them properly to the doctrine of divine exemption. However, it is controversial with whom this interpretation has started within the orthodox Sunni theologians. While Izmirli Ismail Hakki states that it was introduced by Al-Juwayni, classical sources indicate that this was a general approach among successors rather than individual attitude. This study has tried to determine by whom and which fractions within Sunni scholars the tradition of allegorical interpretation was initiated, by chronologically examining the classical Islamic theology literature. In this context, the data obtained by the inductive method was subjected to a deep analysis and consistent result was tried to be reached.

Keywords: Islamic Theology, Orthodox Sunni Theology, Khabari Attributes, Allegorical Interpretation, Al-Juwayni, Ibn Furak.

GİRİŞ

Allah'ın varlık ve birliği hakkındaki delil ve nitelemelere en sağlıklı şekilde O'nun gönderdiği kitap ve elçi aracılığıyla ulaşılabileceği yadsınamaz bir gerçektir. Bu gerçeğin farkında olan hemen tüm Müslüman ekoller nassların Allah hakkındaki nitelemelerinin belirleyici olduğu noktasında birleşmektedirler. Ancak aynı ittifakı ilgili nassların hangi ölçütlere göre değerlendirilmesi gerektiği konusunda görmek mümkün değildir.

Nasslarda *haberî sıfat* kavramıyla ifade edilen “yed/el”, “vech/yüz”, “ayn/göz”, “isbe’/parmak”, “kadem/ayak”, “ityân/gelme”, “mecî’/gelme”, “nüzü’l/inme”, “İstivâ/oturma” gibi Allah’a izafe edilen birçok niteleme vardır. Bu nitelemelerin nasıl anlaşılacağıyla ilgili Müslüman düşüncesinde *teşbih*, *tefvîz* ve *te’vil* şeklinde üç yaklaşım benimsenmiştir. Teşbih yaklaşımı haberî sıfatları zahirleriyle kabul edilip insanbiçimci (antropomorfik) tanrı anlayışını ifade eder. Tefvîz, haberî sıfatların ilahî bir niteliğe sahip olmasına karşın bu nitelemelerin zahirinin kastedilmediğini bilip gerçek manasını Allah’a havale etmeyi ifade eder. Te’vil ise dildeki mecâz istiâre gibi söz sanatlarının nasslarda da geçerli olduğu iddiasıyla haberî sıfatları dilin imkânları çerçevesinde *tenzih* anlayışına uygun manalara hamletmeyi ifade eder.¹

Teşbih anlayışı Müslüman düşüncesinde daha çok Gulât-ı Şîa içerisinde sayılan gruplarda² olmak üzere bazı fırkaların nassları değerlendirmelerinde görülmektedir.³ Tefvîz anlayışı, ehl-i hadîs ve ehl-i re’yi içine alan selef Ehl-i Sünnet düşüncesinin genel tutumudur.⁴ Te’vil ise

¹ Kılıç Aslan Mavil, *Mâtürîdî Kelâmında Te’vil* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 285; İlyas Çelebi, “Sıfat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 102; Haberî sıfatlar konusunda müstakil bir çalışma için bk. Zübeyir Bulut, *Haberî Sıfatlar: Anlama Yöntemleri ve Yorumlar* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 55-99.

² Örneğin Gulât-ı Şîa içerisindeki Beyâniyye ve Muğriyye gibi fırkaların insanbiçimci tanrı tasavvurları tam olarak teşbih anlayışını yansıtmaktadır. Bu görüşler için bk. Ebü’l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-islâmiyyîn ve’htilâfu’l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 1416/1995), 67, 69-74.

³ Örneğin Kerrâmiyye’nin Allah’ın arş üzerine istivâ etmesine dair yorumları buna örnek gösterilebilir. Bk. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü’l-dîn*, nşr. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1423/2002), 98. Ayrıca bk. Bulut, *Haberî Sıfatlar*, 55-64.

⁴ Fahrüddîn b. Hüseyin er-Râzî, *Esâsu’t-takdîs fi’l-ilmî’l-ke’lâm* (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî ve Evlâduhu, 1935), 181.

önceleri sadece Mu'tezile'nin benimsediği bir anlayışken⁵ sonraları Ehl-i Sünnet kelimcilerinin da⁶ tercih edilmiştir.⁷

Haberî sıfatların⁸ te'vilinin Ehl-i Sünnet kelâmında kiminle başladığı hakkında gelenekte belli bir isimden daha çok, halef bilginlerinin te'vil yöntemini benimsediği söylenmiştir.⁹ İzmirli İsmâil Hakkı (ö. 1946) ise ısrarla Ebû'l-Meâlî Abdülmelik el-Cüveynî (ö. 478/1085) ismi üzerinde durmuş te'vilin onunla başlayıp Fahrüddîn b. Hüseyin er-Razî ile (ö. 606/1210) kurumsallaştığını iddia etmiştir.¹⁰ İzmirli'den önce haberî sıfatların te'vilinin Cüveynî ile başladığına yönelik bir iddiaya kaynaklarda rastlayamadık. Yalnız Takıyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm b. Teymiyye (ö. 728/1328) te'vil meselesinde, Cüveynî ve takipçilerini selevin yolundan sapmakla suçlamakla birlikte Cüveynî'nin ömrünün sonlarına doğru selevin yöntemine döndüğüne dair bilgiler vermektedir.¹¹ Ancak İbn Teymiyye Ehl-i Sünnet kelâmında te'vilin Cüveynî ile başladığına dair bir ifade kullanmamıştır. Aksine o Ebû Bekr Muhammed b. Hasen İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve kelâmcıların yaptığı te'villerin Cehmîyye te'villerinden alıntı olduğunu söyleyerek Cüveynî öncesi Ehl-i Sünnet kelâmında te'vilin olduğunu ifade etmektedir.¹²

⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 1: 271.

⁶ Ehl-i Sünnet kelâmcıları İbn Küllâb el-Basrî, Kalânîsî ve Hâris el-Muhâsibî gibi sünî kelâmın öncülerini, Hanefî-Mâtürîdî gelenek ve Eş'arîyye'dir. Her ne kadar muhaddisler ve daha başka gruplar da Ehl-i Sünnet içerisinde değerlendirilse de (bk. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-ıfrak*, thk. Muhammed Fethî en-Nâdî (Kahire: Dâru's-Selâm, 1417/2016), 349-353.) kelâmın Ehl-i Sünnet düşüncesinde yer edinmesinden sonra Ehl-i Sünnet düşüncesinde bir ayrışma olmuştur. Bu nedenle Ehl-i Sünnet kelâmcıları derken kastettiğimiz, Ehl-i Sünnet bünyesinde bir yöntem olarak kelâmı benimseyen Ehl-i Sünnet âlimleridir.

⁷ Râzî, *Esâsu't-takdîs*, 181-182; Bulut, *Haberî Sıfatlar*, 85-99.

⁸ Naslardaki zahiri teşbih ifade eden nitelemeleri sıfat olarak kabul etmeyip te'vil edenler için esasında haberî sıfat ifadesi uygun bir tabir değildir. Ancak Türkçe'de İzmirli'nin de etkisiyle söz konusu nitelemeleri ifade için yaygın bir kullanıma sahip olması nedeniyle bu nitelemeleri sıfat kabul edip etmemekten sarfı nazarla haberî sıfat tabirini çatı bir tabir olarak tercih ettik.

⁹ Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi (İstanbul: Dâru İbn Hazm, 1335/2014), 83-84;

¹⁰ İzmirli İsmâil Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 299.

¹¹ Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, *Kitâbu Maqsûlî'l-i'tikâd*, haz. Abdurrahman b. Muhammed (Riyad: Dâru Alemi'l-Kütüb, 1412/1991), 17-18, 61, 71, 73.

¹² Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, *Kitâbü'l-esmâ ve's-sıfât*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998), 2: 19.

İzmirli'nin Ehl-i Sünnet kelâmında te'vil sürecini Cüveynî ile başlatmasının etkisiyle olsa gerek Türkiye'de bu noktada genel bir kabul oluşmuştur.¹³ Ancak bu kabulün doğruluğu tartışılabilir. Zira Ehl-i Sünnet kelâmının Mâtürîdiyye ve Eş'arıyye şeklinde iki kolu vardır. Cüveynî Eş'arî bir kelâmcıdır. Bununla birlikte Cüveynî'den önce yaşayan İbn Fûrek ve Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) gibi eş'arî isimlerle te'vilin kabul gördüğünü belirtmeliyiz. Hatta mezhebin imamı olan Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) dahi te'vili benimsediğine dâir rivayetler vardır.¹⁴ Mâtürîdiyye'de ise te'vilin ilerleyen kısımlarda örnekleriyle ortaya koyacağımız üzere mezhebin imamı sayılan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ile başladığı söylenebilir.

Bu noktada Ehl-i Sünnet kelâmında haberî sıfatlar yaklaşımlarının nasıl olduğu ve te'vil sürecinin ne zaman başladığını ortaya koyabilmek için öncelikle bazı kavramların üzerinde durmak gereklidir. Örneğin te'vilin anlamı, çerçevesi ve nelerin te'vilin bilineceği vb. konular bu kapsamda sayılabilir. Kezâ haberî sıfat kavramı ve bu kavram içerisine nelerin dâhil olduğu da böyledir. Bu sebeple te'vil ve haberî sıfat kavramlarını inceleyip sonrasında kronolojik olarak te'vilin kurumsallaştığı döneme kadar ki Ehl-i Sünnet kelâmcılarının haberî sıfatlara yaklaşımını ele alacağız. Bu şekilde hem haberî sıfatların te'vilinin ne zaman başladığı hem de Ehl-i Sünnet kelâmında farklı ekol ve isimlerin te'vile nasıl yaklaştığı ortaya konmuş olacaktır.

¹³ Türkiye'deki kelâm çalışmalarında büyük katkısı ve etkisi olan Bekir Topaloğlu İzmirli'nin bu iddiasını sürdürmüş haberî sıfatların te'vilini Cüveynî ile başlatmıştır. Bk. Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 1981), 141. Bununla beraber bazı çalışmalarda te'vil sürecinin İbn Fûrek'le başladığı da ifade edilmiştir. Bk. Yusuf Şevkî Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti: Ahmed b. Hanbel, İbn Fûrek, Kâdî Beydâvî* (İstanbul: Kültür Matbaacılık, 1989), 100-105. Ancak hem İzmirli'nin hem de Bekir Topaloğlu'nun te'vil sürecinin Cüveynî ile başladığını ifade etmesi söz konusu kabulü pekiştirmiştir. Sonraki çalışmalar da bu kabulün devam ettiğini görürüz. Örnek olarak bk. Mavil, *Mâtürîdî Kelâmında Te'vil*, 293; Vezir Harman, "Osmanlı Dönemi Eş'arî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Nedenleri", *Kelâm Araştırmaları*, 13/1 (2015): 185; Yakup Bıykoğlu, "İlk Dönem Eş'arî Kelâmında Müteşâbih Ayetlerin Te'vili Sorunu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (Haziran 2016): 370.

¹⁴ Ebü'l-Fazl Adudüddîn el-Îcî, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keâm*, (Beyrut: Âlemu'l-kitâb, ty.), 297; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd* (İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1277), 2: 80.

1. TE'VİL

Te'vil, "dönüp varmak ulaşmak" anlamına gelen "e-v-l" kökünden türemiş tef'îl vezninde bir mastardır.¹⁵ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009) te'vili "bir şeyin varacağı durumun açıklanması/tefsiri" şeklinde ifade etmiştir.¹⁶ Bu açıklamaya göre tefsirle te'vil eş anlamlıdır. Ancak te'vilde bir şeyin varacağı sonu açıklama söz konusudur. Tefsirde ise böyle bir şart yoktur. Râğıb el-İsfehânî (ö. V/XI yüzyılın ilk çeyreği) ise "e-v-l" kökünün bir şeyin aslına dönmesi anlamına geldiğini te'vilin ise "bir şeyin gayesi ve maksadı olan şeye -ki bu maksat bir bilgi veya bir fiil olabilir-döndürülmesi" olarak açıklamıştır.¹⁷ Bu açıklamaya göre bir lafzın gayesi olan bir manaya döndürülmesi ya da bir rüyanın kendiyile kastedilen amacı olan gerçekleşecek bir fiile bağlanması te'vil olacaktır.

"E-v-l" fiilinin anlam aralığında "dönme" anlamının baskın olduğu söylenebilir. Bu bağlamda tef'îl vezninde bu kök, döndürme anlamı ifade eder. Bu döndürmenin el-İsfehânî'nin ifade ettiği gibi bir şeyin kendisiyle kastedilen gayesine döndürme veya o sonucu açıklama olduğu ise pek çok nasstaki te'vil kelimesinin kullanımıyla belirginleşmektedir. Örneğin, müteşâbih ayetlerin te'vilinin kim veya kimler tarafından hangi şartlarda bilineceği veya bilinemeyeceğini ifade eden Âl-i İmrân suresi 7. ayetindeki te'vil kelimelerinde, Yusuf suresindeki "te'vil-i ehâdis" (Yusuf 12/6), "te'vil-i rü'ya" (Yusuf 12/100) tabirlerinde ve Kehf suresindeki "sana sabredemediğin şeylerin te'vilini haber vereceğim" (Kehf 18/78) ifadesinde te'vilin bu anlamını görmekteyiz. Ayrıca Hz. Peygamber'in Abdullah b. Abbâs el-Kuraşî (ö.

¹⁵ Ebü'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 15 cilt (Beyrut: Daru Sâdır, ty.) "evl" md., 11: 32; Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ahmed Halefullah (Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1970), "evl" md., 38; Ebü's-Seâdât el-Mübârek b. Esîrüddîn eş-Şeybânî, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî-Mahmud Muhammed et-Tanâhî, 4 cilt (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1963), "evl" md., 1: 80; Muhammed Murtaazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 10 cilt (Kahire: Matbaatü'l-Hayriyye, 1306-1307), "evl" md., 7: 215.

¹⁶ Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh fi'l-luga*, nşr. Ahmed Abdülğafûr Attâr, 6 cilt (Beyrut: Dâri'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990), "e-v-l" md., 4: 1226. Cevherî te'vili açıklarken yine "âle" kelimesini kullandığı için tarifte kısır döngü söz konusudur. Ancak kanaatimizce "âle" kelimesinin dönme manasını baskın olarak gördüğü için bir kapalılık olmayacağını düşünerek "âle" kelimesini tercih etmiştir.

¹⁷ İsfehânî, *el-Müfredât*, "e-v-l" md., 38.

68/688) için “Allah’ım onu dinde fakih kıl ve ona te’vili öğret”¹⁸ şeklindeki duasında da bu anlam söz konusudur.

İstılâhî anlamda te’vili Ebüs’-Seâdât el-Mübârek b. Esîrüddîn eş-Şeybânî (ö. 606/1210) “lafzın zahirinin vaz edildiği manadan alınıp bir delile muhtaç manaya nakledilmesidir ki bu delil olmasaydı lafız zahirinden nakledilemezdi” şeklinde tanımlamıştır.¹⁹ İbnü’l-Esîr’in bu tanımında sözü, vaz olunduğu manadan başka bir manaya nakletmenin yani te’vîlin bir delile dayanmasının esas olduğu vurgulanmıştır. Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) ise te’vilin esasen döndürme anlamında olduğunu şeriatla ise “bir lafzın zahiri manasından kitap ve sünnete aykırı olmayan diğer bir muhtemel manaya nakledilmesi” anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁰

Yukarıda verilen bilgiler ışığında “bir gerekçeden ötürü nassın zahiri anlamından Kur’an ve Sünnet’e aykırı olmayan muhtemel başka bir anlama taşınması” şeklindeki ıstılâhî anlamda nasslardaki kullanıma göre biraz genişleme söz konusu olsa da ıstılâhî anlamın sözlük anlamı ve nasslardaki kullanımla uyumlu olduğu söylenebilir. Bununla beraber te’vilin sadece “işin neticesi, rüyada görülen ve önceden haber verilen olayların gerçekleşmesi” manasına geldiği ıstılâhî kullanımın sözlük manasıyla ve nasslardaki kullanımla uyumlu olmadığı da öne sürülmüştür.²¹ Kanaatimizce nasslardaki bütün te’vil kelimelerini sonuç ve akıbet anlamına hamletmeye çalışmaktansa söz konusu te’vil kelimelerinin bir şeyin gayesine vardiırılması ya da varacağı gayenin açıklanması şeklinde değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

Te’vil kavramıyla tefsir kavramı arasında anlam yakınlığı vardır. *Tefsir* sözlükte açıklama izah etme anlamına gelir.²² İstılâhta ise “ayetin manası ve özelliğini kendisine açık şekilde delalet eden lafızla açıklama, kendisiyle ilgili kıssa ve nüzûl sebebi”²³ şeklinde tarif edilmiştir. Bazılarına göre tefsir ile te’vil eş anlamlıdır. Ebü’l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî’nin (ö. 103/721) “âlimler Kur’an’ın te’vilini bilirler” sözü yine Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî’nin (ö. 310/923) tefsirinde çokça

¹⁸ Buhârî, “Vudû”, 10; Müslim, “Fezâilü’s-sahâbe”, 138.

¹⁹ Ebüs’-Seâdât el-Mübârek b. Esîrüddîn eş-Şeybânî, *en-Nihâye*, “evl” md., 1: 80.

²⁰ Seyyid Şerîf Cürçânî, *et-Ta’rifât* (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1403/1983), “te’vil” md., 50.

²¹ Bkz. Mavil, *Mâtürîdî Kelâmında Te’vil*, 40-60; Yusuf Işıcık, “Kur’an’da Temel İki Kavram: Te’vil Ve Müteşâbih”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (Bahar 2002): 15-34.

²² Cevherî, *es-Sihâh*, “f-s-r” md., 2: 781; İsfehânî, *el-Müfredât*, “f-s-r” md., 571.

²³ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, “Tefsîr” md., 63.

kullandığı “bu ayette te’vil ehli ihtilaf etmiştir” şeklindeki ifadesi de bunu destekler mahiyettedir. Bazıları ise tefsir ve te’vil arasında fark görmüş tefsiri akla ilk gelen mana, te’vili ise böyle olmayan veya tefsiri rivayetle te’vili de dirayetle açıklama gibi farklı şekillerde ele almıştır.²⁴ Mâtürîdî iki kavramı farklı kabul etmiş, tefsiri Allah’ın muradını kesin olarak tayin etme; te’vili ise muhtemel manalardan birini kesinlik olmaksızın seçme olarak değerlendirmiştir.²⁵

İstîlâhî anlamda istikrar kazanmış te’vil kavramının kelâmında ve fıkhıta kullanım alanı geniştir.²⁶ Ancak çalışmanın kapsamı açısından sadece *müteşâbih* kategorisinde değerlendirilen haberî sıfatların te’vili üzerinde durulmuştur.

Müteşâbih kavramı benzeyen ve bu benzeme nedeniyle karışıklık gösteren şey anlamındadır.²⁷ Müteşâbih tanımına göre bu tanımın içine girmeyen ayetler *muhkem* ayetlerdir. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Bahâdır b. Abdullâh ez-Zerkeşî’ye (ö. 794/1392) göre müteşâbih, lafzen benzediği şeyden farklı bir anlam ifade etmesi nedeniyle müteşâbihtir.²⁸ Yani müteşâbih kullanımda lafzın ifade ettiği mana benzer kullanımlardan farklı demektir.

Hangi ayetlerin müteşâbih olduğu hakkında pek çok şey söylenmiştir.²⁹ Asıl konumuz olan zahirleri Allah için teşbih ifade eden haberî sıfatların müteşâbih olarak değerlendirilmesi disiplinlerde yaygın bir durumdur. Hatta Ebû Zeyd Abdurrahman Muhammed b. Hasen et-Tûnîsî’ye/İbn Haldûn (808/1406) göre sadece haberî sıfatlar müteşâbihtir.

²⁴ Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.), 5-10.

²⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr. Ahmet Vanlıoğlu v. dğr. (İstanbul: Mizan Yaynevi, 2006), 1: 3-4.

²⁶ Örneğin kelâmında sadece müteşâbih naslar değil, bazı ahiret ahvaline dâir naslar, iman küfür ve tekfirle ilgili naslar, zahirleri peygamberlerin ismet anlayışıyla uyumlu olmayan naslar gibi birçok şey te’vilin konusu olmuştur. Bk. Yavuz, “Te’vil”, 41: 27; Fıkhıta ise âm lafzın tahsîsi ve zahirin terkedilmesi te’vil olarak değerlendirilmiştir. Bk. Yunus Apaydın, “Te’vil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 29-30.

²⁷ İsfehânî, *el-Müfredât*, “ş-b-h” md., 373.

²⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Bahâdır b. Abdullâh ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fi ulûmu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye), 2: 69.

²⁹ Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Tâberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân*, nşr. Hânî el-Hacc v.dğr. (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, 2004), 3: 199-203; Zerkeşî, *el-Bürhân*, 2: 69-70.

Hurûf-ı mukattaa da dahil diğer ayetlerin te'vili bilinebilir.³⁰ Ayrıca sadece ayetlerdeki bu gibi nitelemeler değil hadislerde ki benzer beyanlar da yine müteşâbih kategorisinde ele alınmıştır.³¹

Müteşâbih ayetlerin te'vilinin bilinip bilinmeyeceği meselesinde Al-i İmrân suresi 7. ayetinde geçen “*ve'r-râsîhûne fi'l-ilm/ilmde derinleşenler*” ifadesinin özel bir yeri vardır. Bu ifadenin yeni bir cümle veya atf mı? Olduğu tartışmalıdır. Yeni bir cümle kabul edilmesi durumunda müteşâbihlerin te'vilini Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği söylenmiş olur. Bu ise Kur'an'da Hz. Peygamber de dâhil olmak üzere hiç kimsenin bilemediği nassların olması sonucunu doğurur. Bazıları bu problemlerden kurtulmak için “*ilmde derinleşenler*” ifadesinin atf olduğunu söylemişlerdir ki bu durumda müteşâbih ayetlerin te'vilini Allah'tan başka ilimde derinleşmiş kimselerin de bileceği ortaya çıkar.³²

Râzî ayette (3/7) geçen “*ilmde derinleşenler*” ifadesinin atf olmayıp yeni bir cümle olmasını dil açısından daha sağlıklı bulur. Ona göre bu ifadenin atf olması ayetin akışına da uygun değildir. Zira eğer ilimde derinleşenler müteşâbihlerin te'vilini tafsîlî olarak bilselerdi ayetin devamında “*iman ettik*” demeleri nedeniyle övülmeleri uygun olmazdı. Dolayısıyla ilimde derinleşenler Allah hususunda elde ettikleri bilgilerle bazı ayetlerin zahiri üzere kesin olarak anlaşılmayacağını ve Allah'ın da abes beyanı olamayacağını bileceklerini için manayı tam olarak tayin edemeseler de mana her ne ise onun hak olduğunu inanan kimselerdir. Ancak Râzî'nin *Esâsu't-Takdîs* isimli eserini haberi sıfatların te'viline tahsis etmesi, bu ifadelerinden te'vile karşı olduğunu çıkarmamıza engeldir. Kanaatimizce Râzî bu ifadeleriyle te'vilde kesinlik olamayacağını vurgulamak istemektedir.³³

İbn Fûrek gibi bazı kelâmcular bu ayetin sonundaki “*bunu ancak akıl sahipleri düşünebilir*” ifadesini müteşâbih nasların te'vili üzerinde zihni bir

³⁰ Ebû Zeyd Abdurrahman Muhammed b. Hasen et-Tûnîsî/İbn Haldûn, *Mukaddime*, nşr. Abdüsselâm eş-Şeddâdî (Dârü'l-Beyzâ: Beytül-Fünûn ve'l-ULûm ve'l-Âdâb, 2005), 3: 37-40.

³¹ Râzî, *Esâsu't-takdîs*, 79.

³² Ebû Bekr Muhammed İbn Fûrek, *Kitâbu Müşkili'l-hadîs/Te'vilü müteşâbihî'l-ahbâr*, nşr: Daniel Gimaret (Dımaşk: el-Ma'hedu'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye bi Dımaşk, 2004), 305.

³³ Fahrüddîn b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr/Mefâtilu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990), 7: 153-154. Ayrıca bk. Ali Budak, “Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vil Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin *Esâsu't-Takdîs* Adlı Eseri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2011/1): 37-77.

çabaya teşvik olarak görmüşlerdir.³⁴ Dolayısıyla ayet nasıl anlaşılırsa anlaşılısın muhkemin mukabili olan müteşâbih ayetler üzerinde fitne amacı olmaksızın zihni bir çaba göstermenin hiçbir şekilde engellenmediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple olsa gerek ki müteahhir dönem Sünnî kelâm anlayışında te'vil genel olarak kabul görmüştür. Hatta müteşâbih naslar hakkında konuşmayı uygun bulmayan selef âlimlerinin bu tutumları dahi esasında icmâli bir te'vil olarak değerlendirilmiştir.³⁵

2. HABERÎ SIFAT

Nasslarda zahiri üzere anlaşılmaları durumunda teşbih ifade eden Allah'ın eli, yüzü, parmağı vb. şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Buna karşın yine nasslarda "hiçbir şeyin Allah'ın benzeri olmadığı" (Şûrâ 42/11) ifade edilmiştir. Kur'an ve Sünnet'teki teşbih düşüncesine olumsuz bakış ve bir kısım aklî deliller Allah'ın hiçbir şeye benzemediği ayetini muhkem, Allah'a aza izafe eden nassları da müteşâbih kabul etmeyi gerektirmiştir.³⁶ Bu şekildeki müteşâbihlerin te'vili de te'vil tartışmalarının temel konularından biri olmuştur.

Allah'a uzuv veya inme ve gelme gibi cismani fiiller nispet eden nassların sıfat olarak isimlendirilmesi muhaddislerce yaygın bir durumdur.³⁷ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî (ö. 311/924) Allah'ın ilmini nasıl bir sıfat kabul ediyorsa vechini de (yüz) öyle zatî bir sıfat olarak değerlendirmiştir.³⁸ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) vechin Allah'ın bir sıfatı olduğunu söylemiş, zât şeklinde tevil edilmesini ise ilhâd olarak görmüştür.³⁹ Bazı kelâmcılar da bu nitelermeler için sıfat tabirini kullanmışlardır.⁴⁰ Ebü'l-Fazl Adudiddîn el-Îcî (ö. 756/1355) ve Sa'düddîn

³⁴ İbn Fûrek, *et-Te'vil*, 5.

³⁵ Çelebi, "Sıfat", 37: 105.

³⁶ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, nşr: Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 1: 171; Sâbûnî, *el-Kifâye*, 109-110.

³⁷ Örneğin İbn Huzeyme'nin *Kitâbü't-tevhîd ve isbâtü sıfâtî'r-Rabb azze ve celle* isimli eserinde İbn Mende'nin (395/1005), *Kitâbü't-Tevhîd*'inde Beyhâkî'nin (ö. 458/1066), *Kitâbü'l-esmâ ve's-sifât*'ında bu durumu net olarak görebiliriz.

³⁸ Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî, *Kitâbü't-tevhîd ve isbâtü sıfâtî'r-Rabb azze ve celle*, nşr. Muhammed Halil Herâs (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1981), 9-10.

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Akide*, thk. Abdulaziz Sirvân (Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1408/1988), 103.

⁴⁰ Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkîllânî, *Kitâbu Temhîdî'l-evâil ve telhîsî'd-delâil*, nşr. Mektebetü'l-İlm li't-Tahkîk (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1437/2016), 298; Ayrıca Abdulkâhîr el-Bağdâdî bazı Ehl-i sünnet âlimlerinin Allah'a izafe edilen

Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) bu nitelemeleri “zâta zâid bir sıfat olduğu noktasında ihtilaf edilmiş sıfatlar” şeklinde ele almışlardır.⁴¹ Bazı kelâmcılar da bu gibi naslar için “müteşâbih haber” ya da “zahiri teşbih ifade eden te'vil edilmesi gereken haber” gibi tabirler kullanmışlardır.⁴²

Bu nokta da haberî sıfat kavramının kim tarafından ortaya konduğu meselesi karşımıza çıkmaktadır. Zira naslardaki söz konusu nitelemeleri sıfat olarak kabul eden muhaddislerin veya kelâmcıların bu sıfatlar için “haberî sıfat” tabirini kullandıklarını görememekteyiz. Metin Yurdagür'e göre ilk defa haberî sıfat tabirini İbn Teymiyye kullanmıştır. Türkçede ise İzmirli İsmâil Hakkı söz konusu tabiri dile getirmiştir.⁴³ Ancak İbn Teymiyye'den (ö. 728/1328) yaklaşık iki asır önce yaşayan Ebü'l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) bu nitelemelerin “haberî sıfat” olarak isimlendirildiğini aktarması söz konusu kullanımın çok daha eskilere dayandığını göstermektedir.⁴⁴ Neden böyle bir tabirin kullanıldığıyla ilgili ise diğer sıfatlara akılla da ulaşılabilirken bu sıfatlara ancak haber yoluyla ulaşılması gerekçe gösterilmiştir.⁴⁵

Haberî sıfatlar kapsamına girecek haberler sadece ayetlerde değil hadîslerde de geçmektedir. Dolayısıyla bunların net sayısı ile ilgili bir tespit yapmak zordur. Muhaddislerin haberî sıfat olarak değerlendirdikleri çok fazla niteleme vardır. Ancak kelâmcılar bunlardan sadece bazıları için sıfat ifadesini kullanmışlardır. Örneğin Eş'arî ve Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. b. Muhammed el-Bâkılânî (ö. 403/1013) yed ve vech gibi haberî sıfatları kabul ederken gazap ve rıza gibi nitelemeleri subûti bir sıfat olan irade sıfatı bağlamında değerlendirmiştir.⁴⁶

“yed”i ayetteki kullanıma nazaran iki sıfat olarak değerlendirirken Kalânî'nin tek sıfat olarak gördüğünü söylemektedir. Bk. Abdulkahir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, nşr. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâri'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002), 131.

⁴¹ İcî, *el-Mevâkıf*, 297; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 2: 80.

⁴² Bkz. Râzî, *Esâsu't-Takdîs*, 79; İbn Fûrek, *et-Te'vîl*, 21.

⁴³ Metin Yurdagür, “Haberî Sıfatları Anlamada Metod”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1983): 251-252.

⁴⁴ Bk. Ebü'l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Abdulkadir el-Fâdilî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2006), 1: 73.

⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel*, 1: 73; Mavîl, *Mâtürîdî Kelâmında Te'vil*, 283.

⁴⁶ Cağfer Karadaş, *Bâkılânî'ye Göre Allah Âlem Tasavvuru* (Bursa: Arasta Yayınları, 2003), 107.

3. EHL-İ SÜNNET'TE HABERÎ SIFATLARIN TE'VİLİ

Haberî sıfatlarla ilgili Ehl-i Sünnet düşüncesindeki ilk yaklaşım, te'vil ve teşbih arasındaki tefvîz şeklindedir. Bu bağlamda Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) "İstivâ malumdur. Keyfiyeti meçhuldür. Ondan soru sormak ise bidattır."⁴⁷ şeklindeki beyanı tefvîz tutumunun sembolü bir ifadedir. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî (ö. 161/778) gibi isimlerle selef ulemâsının tamamının görüşü de bu yöndedir.⁴⁸ Bu genel kabul, kelâmı bir yöntem olarak kabul eden Ehl-i Sünnet kelâmcılarının ortaya çıkmasıyla birlikte peyderpey değişmiştir.

Ehl-i Sünnet düşüncesinde haberî sıfatları ilgilendiren iki değişimden bahsedebiliriz. Birincisi Ehl-i Sünnet düşüncesinde kelâmı yöntem olarak benimseyenlerin ortaya çıkması; ikincisi de Ehl-i Sünnet kelâmcılarının zahiri teşbih ifade eden nasslarda te'vil anlayışını benimsemesidir. Esasında bu iki süreç birbiriyle bağlantılıdır. Zira kelâmın yöntem olarak benimsenmesiyle ortaya çıkan aklilik ve kelâm yöntemini ortaya koyan mu'tezilîlerin te'villerine daha fazla aşına olunması bu sonucu doğurmuştur.

Erken dönemlerden itibaren Mu'tezilî kelâmcıların haberî sıfatlar olarak ifade edilen nassları te'vil ettiklerini bilmekteyiz. Mu'tezile *tevhîd* prensibi gereği müteşâbih nasların te'vilini vâcib görmüştür.⁴⁹ Onlara göre "ayn/göz" Allah'ın ilmi ve "yed/el" onun nimeti anlamına gelir.⁵⁰ İbn Teymiye'nin "Müslüman düşüncesinde te'vilin, Mu'tezilî Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742[?]) ve Cehm b. Safvân'la (ö. 128/745-46) başladığını, Ehl-i Sünnet kelâmcıların te'villerinin ekserisinin kaynağının da bir mu'tezilî olan Bısr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) olduğunu" söylemesi de te'vilin kaynağının Mu'tezile olduğunu gösterir.⁵¹

Yukarıdaki bilgiler ışığında haberî sıfatların te'vilinin Müslüman düşüncesinde çok erken bir dönemde Mu'tezile ile başladığı ve Ehl-i Sünnet kelâmcılarının da te'vil anlayışında Mu'tezile'den istifade ettikleri söylenebilir. Ancak Mu'tezile'nin te'vile yaklaşımıyla Ehl-i Sünnet kelâmcılarının yaklaşımının aynı olduğunu söyleyemeyiz. Zira Mu'tezile'ye

⁴⁷ Bağdâdî, *Usulü'd-dîn*, 132.

⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel*, 1: 74.

⁴⁹ Şehristânî, *el-Milel*, 1: 40.

⁵⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1416/1995), 1: 271.

⁵¹ İbn Teymiyye, *Kitâbü'l-esmâ ve's-sifât*, 2: 17-20.

göre bu nassları te'vil etmek vâcipken Ehl-i Sünnet kelâmcıları tefvîz tavrını da sahih olarak görmekte birlikte te'vili bir tercih olarak ifade etmişlerdir.

3.1. Sünnî Kelâm Öncülerinin Haberî Sıfatlar Yaklaşımı

Ehl-i sünnet kelâmının hazırlayıcı isimlerinden Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Allah'ın keyfiyete konu olmayan yed, vech, nefis, gazab ve rıza gibi sıfatlarının olduğunu söylemiştir. Ona göre Allah'ın "eli kudretidir veya nimetidir; gazabı cezalandırması rızası da sevap vermesidir" demek Allah'ın sıfatlarını iptal etmek anlamına gelir.⁵² Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) Ebû Hanîfe'nin bu sıfatları Allah'a "bilâ keyf/keyfiyetsiz" bir şekilde nispet etmesini icmâlî bir te'vil olarak görmüştür.⁵³ Ancak tafsîlî anlamda daha doğrusu istilâhî anlamda bir te'vilin Ebû Hanîfe'de bulunduğu söylenemez.

Ehl-i sünnet kelâmının ilk temsilcilerinden sayılan Abdullah b. Saîd b. Küllâb el-Basrî (ö. 240/854[?]) Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm el-Kâlânîsî (ö. IV./X. yüzyıl başları) gibi isimlerin de haberî sıfatların te'viline yanaşmadıklarını bu nitelemeleri sıfat olarak kabul ettiklerini görmekteyiz. Örneğin Kâlânîsî yed/el sıfatının iki sıfat olmasına karşı çıkmış bununla beraber tek sıfat olduğunu da söylemiştir.⁵⁴ Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) ise Allah hakkındaki "uluvv/üstünelik" nitelemesini te'vil etmemesi⁵⁵ ve kelâmı uğraşmaktan başka selef cümlesinden sayılması bakımından haberî sıfatları te'vil etmediği anlaşılmaktadır.⁵⁶

Bu dönemde haberî sıfatların te'vili açısından bir isim ön plana çıkmaktadır. Bu isim hanefî kelâmcı olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Şucâ' es-Selcî'dir (ö. 266/880). İbnü's-Selcî'nin müteşâbih haberleri te'vil ettiğini hem İbn Fûrek kendisinden yaptığı birçok alıntıyla ortaya koymuş hem de Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) söz konusu haberlerin te'vilinde İbn

⁵² Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, "el-Fikhü'l-ekber", *el-Âlim ve'l-müteallim*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1421/2001), 63.

⁵³ Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, 186.

⁵⁴ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 130-131.

⁵⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli (İrbid: Dârü'l-Kindî; Dârü'l-Fikr, 1402/1982), 346-356.

⁵⁶ Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, 1: 74; Abdülhalîm Mahmud, *Muhâsibî Hayatı Eserleri Ve Fikirleri*, trc. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 104-106; Mustafa Yüce, "Hâris El-Muhâsibî'ye Göre Haberî Sıfatlar", *Kelâm Araştırmaları*, 12/2 (2014): 291.

Fûrek'le birlikte onu da anmıştır.⁵⁷ Ancak İbnü's-Selcî'nin Mu'tezilî olarak bilinen Bişr el-Merîsî ile yakınlığı ve hakkında i'tizâl düşüncesini benimsediğine dâir iddiaların olması⁵⁸ Ehl-i Sünnet kelâmında te'vilin onunla başladığını söylememize engel olmaktadır.

Bu belirsizlik nedeniyle İbnü's-Selcî'yi dışarı da tuttuğumuz takdirde Ehl-i Sünnet kelâmına zemin hazırlayan öncülerin haberî sıfatları te'vil etmeyip tefvîz tavrıyla değerlendirdiğini görmekteyiz.

3.2. Eş'arîyye'de Haberî Sıfatların Te'vili

Eş'arî haberî sıfatların te'vilinde selefin yöntemini takip etmiştir. Ona göre Allah'ın göklerin üstündeki arşı üzerine istivâ ettiği söylenebilir. Cehmiyye ve Mu'tezile'nin istivâyı, istila etme ve egemen olma şeklinde değerlendirmesi sorunludur. Eş'arî'ye göre, istivânın manası egemen olma ve istila etme olsaydı, "Allah yere, göğe, otlara ve fertlere de istivâ etti" denilebilirdi. Ayrıca Allah'ın gecenin son üçte birinde nüzûl ettiğini⁵⁹ ve cariyenin "Allah nerededir?" Sorusuna, "göktedir" şeklinde cevap verip, Hz. Peygamber'in de tasvip ettiğini⁶⁰ ifade eden hâdisler de Allah'ın arş üzerine istivâ ettiğini gösterir.⁶¹

Eş'arî'ye göre Allah'ın bir sınır ve keyfiyet olmaksızın yüzü/vech, eli/yed ve gözü/ayn vardır. Zira nasslarda çokça bu nitelermeler geçmiştir. Bu nitelermeler uzuvlar olarak değerlendirilemez. Aynı şekilde te'vil ederek örneğin "yed nimet ya da kudrettir" de denemez. Bu nitelermeler "Allah kendini nasıl vafettiye öyledir" denilerek ele alınmalıdır. Ayrıca ona göre bu ifadeleri mecâza hamletme doğru değildir. Zira Allah'ın kelâmının hükmü, bir delil olmadığı müddetçe zahiri üzere anlaşılmasıdır.⁶²

Eş'arî'nin kelâmî görüşlerini toplayan İbn Fûrek onun ayette "yedeyn/iki el" ifadesi geçtiği için Allah'ın yed değil "yedeyn" sıfatını kabul ettiğini belirtmiştir. Aynı şekilde istivâyı da kadîm olmayan Allah'ın bir

⁵⁷ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 1: 176.

⁵⁸ Bkz. Cengiz Kallek, "İbnü's-Selcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 203.

⁵⁹ Muvatta, "Kur'an", 30; Buhârî, "Teheccüd", 14; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 168,169.

⁶⁰ Müslim, "Mesâcid", 33; Ebü Dâvûd, "Sâlât", 169, "Eymân", 19; Nesâî, "Siyer", 7.

⁶¹ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne* (Riyad: Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1400), 48-52.

⁶² Eş'arî, *el-İbâne*, 53-58.

sıfatı olarak gördüğünü ifade etmiştir.⁶³ Yalnız istivâ hakkında kadîm bir sıfat dememesi, istivâyı fiilî sıfat olarak görmesindedir. Zira Eş'arî ve takipçileri Mâtürîdiyye'nin aksine fiilî sıfatları kadîm olarak görmezler.⁶⁴ Bu açıdan Eş'arî istivâyı yed ve vech gibi ezeli bir sıfat olarak görmese de bir sıfat olarak görmektedir ve bütün bu sıfatları teşbihten kaçınıp te'vilden uzak durarak "Allah ne murad etmişse öyledirler" şeklindeki tefvîz tavrıyla Allah'a izafe etmektedir.

Îcî ve Teftâzânî gibi âlimler haberî sıfatların te'vilinde Eş'arî'den iki görüş nakledildiğini bir görüşe göre bu nitelemeleri sıfat kabul ederken diğer görüşe göre te'vil ettiğini aktarmışlar ve doğrusunun da te'vil etmek olduğunu söylemişlerdir.⁶⁵ Ancak Eş'arî'den bu noktada bir naklin onun görüşlerini toplayan İbn Fûrek'e gizli kalması yine Bâkılânî gibi büyük bir takipçisinin mezhep kurucusuyla ters düşmesi zayıf bir ihtimaldir. Dolayısıyla Eş'arî'nin haberî sıfatları te'vile yanaşmama noktasında selefin yolunu takip ettiğini söyleyebiliriz. Bununla beraber Ebû Hanîfe'nin dahi sıfatı iptal etmek olarak gördüğü rıza ve gazabı te'vil etmesi⁶⁶ Eş'ariyye'de te'vile giden süreçte önemli bir adım sayılabilir. Ayrıca -ilerde geleceği üzere- muasırı olan Mâtürîdî'nin aksine Eş'arî'nin haberî sıfatları te'vile karşı çıkması Mu'tezile'nin içinden çıkıp ehl-i hadîse yaklaşması nedeniyle tepkisel bir tavrın sonucu olarak da düşünülebilir.

Eş'ariyye'nin sistematiğinin kurulmasında önemli katkıları olan Bâkılânî'ye göre Allah'ın ilim ve kudret sıfatı gibi vech/yüz, yedân/iki el ve aynân/iki göz sıfatı vardır. Elin kudret veya nimet şeklinde te'vil edilmesi ise tutarlı değildir. Zira ayette iki el tabiri geçmiştir. El kudret olsa Allah'ın iki kudreti olması gerekir. Yine nimet olması durumunda Hz. Adem'in iki nimetle⁶⁷ yaratılması gerekir. Dolayısıyla iki el ve iki göz Allah'ın zatına ait sıfatlardır.⁶⁸

Bâkılânî söz konusu nitelemelerin uzuv anlamında olup teşbih ifade etmesi itirazını hayy, alîm ve kâdir olarak Allah'ı nitelememiz üzerinde cevaplandırmaktadır. Şöyle ki, bizim bildiğimiz bütün hayy, alîm

⁶³ Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek, *Müccerredü makâlâtî's-Şeyh Ebü'l-Hasen el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986), 325-326.

⁶⁴ Îcî, *el-Mevâkıf*, 298-299; Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 2: 80-81.

⁶⁵ Îcî, *el-Mevâkıf*, 297; Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, 2: 80.

⁶⁶ İbn Fûrek, *Müccerredü Makâlât*, 45.

⁶⁷ "Seni benim iki elimle yarattığıma secde etmekten ne men etti?" (Sâd 38/75).

⁶⁸ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 295-298.

ve kâdirler aynı zamanda cisimdir. Fakat biz Allah'ın hayy âlim ve kâdir olmasına binâen cisim olduğunu söyleyemeyiz. Aynı şekilde Allah'ın söz konusu sıfatlarının olması da uzuv anlamında değildir.⁶⁹ Görüldüğü üzere Bâkîllânî'nin haberî sıfatların te'viline bakışı Eş'arî'den farklı değildir ve selef ulemasının tavrını devam ettirmektedir. O, gazab, rıza ve hubb(sevme) gibi nitelemeleri te'vil etmesi⁷⁰ nedeniyle seleften te'vil sürecine bir geçiş süreci olarak da görülmüştür.⁷¹ Ancak söz konusu kavramların daha öncesinde Eş'arî tarafından sevap ve azap iradesi olarak te'vil edilmesi⁷² bu görüşe katılmamızı engellemektedir.

Ebû İshâk İsferyânî'nin (ö. 418/1027) haberi sıfatları te'vil edip etmediği hakkında net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak *Akîde* kitabında sadece yedi ezeli sıfattan bahsetmesi ve Allah'ın yaratılmışlara benzemediği noktasında tenzih düşüncesine aşırı vurgusu yed ve vech gibi nitelemeleri sıfat kabul etmeyerekten seleftin anlayışından ayrıştığı kanaatini uyandırmaktadır.⁷³ Ancak yine de net bir şey söylemek isabetli olmayabilir.

Eş'ariyye'nin sistematığının kurulmasında bir diğer önemli isim olan İbn Fûrek haberî sıfatları te'vil ederek Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe'nin (ö. 276/889) ve İbnü's-Selcî gibi isimlerin bu hususta söz söylediğini belirtmiştir.⁷⁴ Aynı zamanda aktardığı alıntılardan birçok müfessirin de te'vil kapsamında değerlendirilecek ifadelerinin olduğu da anlaşılmaktadır.⁷⁵ Ancak her ne kadar bidat fırkaları dışında bazı müfessir ve muhaddislerce söz konusu sıfatların belli ölçüde te'vil edilmesi söz konusu ise de İbn Fûrek'in bunu yeterli bulmadığını görmekteyiz. Ona göre

⁶⁹ Bâkîllânî, *et-Temhîd*, 298.

⁷⁰ Bâkîllânî, *et-Temhîd*, 299.

⁷¹ Karadaş, *Bâkîllânî'ye Göre Allah Âlem İlişkisi*, 108.

⁷² İbn Fûrek, *Müccerredü Makâlât*, 45.

⁷³ Bk. Ebû İshâk İsferyânî, "el-Akîde", haz. Fadıl Aygün, "Muhammed b. Ca'fer es-Senhâcî'nin Şerhu Akîdeti Ebî İshâk el-İsferyânî' Adlı Eserine Göre Ebû İshâk el-İsferyânî'nin Kelâmî Görüşleri" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 166-171.

⁷⁴ İbn Fûrek, *et-Te'vîl*, 7-8. Örneğin İbn Kuteybe "Rüzgâra küfretmeyin o Rahman'ın nefesindedir" hadisindeki nefesi Allah'ın kurtarması/ferac ve yardımı anlamında kinaye olarak değerlendirmiştir. Zira Mekke müşriklerine karşı sıkıntıdan kurtuluşu Allah rüzgarla nasip etmiştir. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr (Mısır: Mektebetü'l-Küliyyâtî'l-Ezheriyye, 1386/1966), 212.

⁷⁵ Örneğin "Yerin tamamı o gün onun avucundadır" (Zümer 39/67) ayetini müfessirlerin Allah'ın onları yok etmeye kudreti olarak te'vil ettiklerini söylemektedir. Bk. İbn Fûrek, *et-Te'vîl*, 123.

zahiri teşbih ifade eden naslar hakkında dilimizi tutup konuşmamak çözüm değildir. Zira dil engellense de kalbin o manaları düşünmeye dalması engellenemez. Dolayısıyla şüphe içerisinde kalmayı ilme tercih etmek doğru değildir. Esasında bu noktada zemmedilen te'vil değil, kalbin bu gibi nasslardan teşbihe varan anlam çıkarmasıdır.⁷⁶ İbn Fûrek Kur'an ve Sünnet'te gelen nassların anlaşılması gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle Âl-i İmrân suresi 7. ayette "*ver-râsihûne fi'l-ilm/ilimde derinleşenler*" ifadesini de atıf olarak değerlendirilebileceğini öne sürerek ilimde derinleşenlerce müteşâbih nasların te'vilinin bilineceğini söylemiştir.⁷⁷

İbn Fûrek selefin te'vile karşı tavrını da yorumlama yoluna gitmiş, esasında onların da kanaatinin te'vil olduğunu hissettirmeye çalışmıştır. Örneğin Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî'nin (ö. 157/774) "nüzü'l" hadisiyle ilgili "Allah dilediğini yapar" sözünü "Allah'ın değişme ve dönüşme gerekmesizin kudretiyle bir fiil yaratması" şeklinde anlamış Evzâî'nin bu hadisin te'viline muvaffak olduğunu söylemiştir. Hatta Evzâî'den sonra bu hadisin te'viline dair sarf edilen tüm görüşlerin bu sözden daha fazlasını ifade etmediğini belirtmiştir. Yine selefin te'vile karşı duruşlarını te'vîli sahih kabul etmekle birlikte ehl-i nazar olmayan kimselerin bu gibi meselelere dalmasını engelleme düşüncesine bağlamıştır.⁷⁸

İbn Fûrek bu gibi nasların birçoğunu te'vil etmiştir. Yaptığı te'villere bir örnek verecek olursak, meselâ Allah'a parmak izâfe eden "ademoğlunun kalbi Allah'ın iki parmağı arasındadır istediği şekilde onu evirip çevirir."⁷⁹ hadisindeki iki parmağın, mülk ve kudret, iki nimet, fayda ve zarar, Allah'ın iki eseri olabileceğini söylemiştir. Hatta İbn Fûrek, parmak kudret manasında alınrsa Allah'ın iki kudreti mi olacak? Sorusuna karşı, iki parmağın tam hâkimiyeti ifade eden bir kullanım olduğunu söyleyerek söz konusu te'villerde tutarsızlık olmadığını göstermeye çalışmıştır.⁸⁰

İbn Fûrek'in bu tavrı görebildiğimiz kadarıyla sistematik te'vilin Eş'arî kelâmında başlangıcı olarak görülebilir. İbn Fûrek'in tutumu Eş'arî kelâmında zemin bulmuştur. İbn Fûrek sonrası hemen hemen bütün eş'arî kelâmcılar haberî sıfatları te'vil etmişlerdir.

⁷⁶ İbn Fûrek, *et-Te'vil*, 6-7.

⁷⁷ İbn Fûrek, *et-Te'vil*, 305.

⁷⁸ İbn Fûrek, *et-Te'vil*, 4-5.

⁷⁹ Müslim, "Kader", 17; Tirmizî, "Kader", 7.

⁸⁰ İbn Fûrek, *et-Te'vil*, 118-121.

Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) İbn Fûrek'in açtığı yolu takip etmiş vech, ayn, yed gibi nitelemeleri te'vil etmiş, bu nitelemeleri sıfat olarak kabul etmemiştir. Ona göre vech Allah'ın zâtı, ayn onun görmesi yed ise kudretidir. Mu'tezile'nin bazı te'villerini karşı çıkması ise te'vile karşı çıkmaktan ziyade tutarsızlığa yöneliktir. Örneğin yed/el nitelemesini Bağdâdî, kudret şeklinde te'vil etmektedir. Mu'tezile'nin bu nitelemeyi kudret şeklinde te'vil etmesini ise tutarsız bulmaktadır. Zira onlara göre Allah kudretle değil zâtıyla kâdirdir.⁸¹

Cüveynî İbn Fûrek'le başlayan Bağdâdî ile devam ettirilen yöntemi takip etmiş haberî sıfatları te'vil etmiştir. Zaten ona göre bu nitelemeleri sıfat olarak görmek doğru değildir. Vech/yüz varlık, ayn basar/görme yed/el ise kudret anlamına gelir. Ayrıca Cüveynî bu nitelemeleri sıfat kabul etmenin tutarsızlığına da dikkat çekmiştir. Örneğin "*Celâl ve ikrâm sahibi Rabbinin vechi bâkî kalır*" (Rahmân 55/27) ayetinde vechi sıfat olarak aldığımızda her şey yok olduktan sonra Allah'ın bir sıfatının kalması anlamlı değildir. Zira her şey yok olduktan sonra Allah bütün sıfatlarıyla birlikte bâkî kalacaktır.⁸²

Görüldüğü üzere Cüveynî yeni bir tutum geliştirmekten ziyade mevcut tutumu sürdürdüğü için te'vili Cüveynî ile başlatmak isabetli bir başlangıç olmayacaktır. Ayrıca Cüveynî söz konusu nasları te'vilde İbn Fûrek'e atf yapmakta *Te'vilu müteşâbihi'l-ahbâr* isimli eserinde bu nasları te'vil ettiğini kendisinin de bu noktada onu takip ettiğini belirtmektedir.⁸³ Bu iddiayı çürüten bir diğer husus Cüveynî'nin muasırlarında da te'vil düşüncesinin söz konusu olmasıdır. Örneğin mutasavvıf olmanın yanı sıra bir Eş'arî kelâmcısı da olan Ebü'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ihtiyatlı olmakla birlikte söz konusu nitelemeleri te'vil etmiştir.⁸⁴ Dolayısıyla te'vil tutumunda hem Cüveynî'yi hem de daha öncesini etkileyen başka bir isim olmalıdır. Bu isim de kanaatimizce İbn Fûrek'ten başkası değildir.

⁸¹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 129-130.

⁸² Ebü'l-Meâlî Abdülmelik el-Cüveynî, *el-İrşâd fî usûlü'd-dîn*, thk. Es'ad Temîm (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1405/1985), 146-147.

⁸³ Ebü'l-Meâlî Abdülmelik el-Cüveynî, *eş-Şâmil fî usûlü'd-dîn*, nşr. Ali Sami en-Neşşâr v.dğr. (İskenderiye: Münşetü'l-Meârif, 1969), 554.

⁸⁴ Süleyman Akkuş, *Bir Kelâmcı Olarak Kuşeyrî* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2009), 165-174

3.3. Mâtürîdiyye’de Haberî Sıfatların Te’vili

Mâtürîdiyye’de te’vil Eş’ariyye’ye göre daha erken bir dönemde başlamıştır. Bizzat mezhebin kurucusu olan Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) “istivâ”, “yed”, “ayn” ve “vech” gibi nitelemeleri sıfat olarak değerlendirmeyip söz konusu nitelemeleri teşbih ifade etmeyecek şekilde te’vil ettiğini görmekteyiz. Mâtürîdî “*Rahman arşa istivâ etti*” (Taha 20/5) ayetini bir mekânda olma değil Allah’ın zatıyla hak ettiği yükseklik olarak değerlendirmiştir.⁸⁵ Allah’ın yakınlığının da yardımı, teşrifi, rahmeti, inayeti ve irşadı bakımından olabileceğini söyleyerek kurbu/yakınlığı te’vil etmiştir.⁸⁶ Mâtürîdî nasslardaki el ifadelerini de geçtiği bağlama göre değerlendirmiştir. Örneğin “*iki elimle yarattığım*” (Sad 38/75) ifadesini Hz. Adem için teşrif ifade eden bir anlatım olarak görürken⁸⁷ “*Allah’ın eli onların elinin üzerindedir*” (Fetih 48/10) ayetinde Allah’ın resûlüne olan yardım eli olabileceğini söylemektedir.⁸⁸ Yine “*Rabbinin yüzü baki kalacaktır*” (Rahmân 55/27) ayetindeki vechi, mülk ve hükümranlık olarak⁸⁹ te’vil ederken “*nereye dönerseniz orada Allah’ın vechi vardır*” (Bakara 2/115) ayetindeki vechi ise Allah’ın zatı veya rızası⁹⁰ şeklinde, ayn ifadesinin geçtiği nasları da koruma ve himaye olarak te’vil etmiştir.⁹¹

Mâtürîdî’nin muasırlarından Ebü’l-Kâsım İshâk b. İsmail el-Hakîm es-Semerkindî (ö. 342/953) Allah’a aza veya gelme ve inme gibi şeyleri nispet etmeyi küfür kabul etmekte birlikte müteşâbih haberleri te’vile kalkışmayıp keyfiyetsiz bir şekilde bu haberlere inanmak gerektiğini söylemiştir.⁹² Ebû Mutî’ Mekhûl en-Neseî (ö. 318/930) ise nasslara dayanarak Allah’ın üst cihette olduğunu savunmuştur.⁹³ Bu iki örnek te’vile karşı dönemindeki tutumun selevin tavrıyla aynı mahiyette olduğunu gösterir. Bu açıdan Mâtürîdî’nin çizgisinin muasırlarından farklı ve orijinal

⁸⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (İstanbul: İsam Yayınları, 2003), 104, 164-165.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 168.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12: 281.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12: 21.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 14: 268.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 1: 216

⁹¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 7: 170-171, 14: 185.

⁹² Ebü’l-Kâsım İshâk b. İsmail b. el-Hakîm es-Semerkindî, *es-Sevâdu’l-a’zam fî ilmi’l-keîâm* (İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1308), 26-27.

⁹³ Mavil, *Mâtürîdî Kelâmında Te’vil*, 316.

olduğu söylenebilir. Eş'arî'nin aksine tepkisellikten daha uzak bir ortamda bulunması da kanatimizce bunda etkili olmuştur.

Ebü'l-Leys Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim es-Semerkindî (ö. 373/983) te'vil çizgisini sürdürmüştür. Nitekim o tefsirinde, "arşa istivâ etmeyi" hükümran olma şeklinde değerlendirirken⁹⁴ "gözümün önünde büyüyesin" (Taha 20/39) ayetini de "nezaretim üzere, ilmim ve irademle" şeklinde açıklamıştır.⁹⁵ Yine "İki elimle yarattığım" (Sad 38/75) ifadesini ilim ve kudret gücü olarak yorumlamıştır.⁹⁶ Dolayısıyla söz konusu ifadelerin müstakil sıfatlar değil sekiz sığata irca edilen mecâzî anlatımlar olduğunu ifade etmiş olmaktadır.

Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî'ye (ö. 493/1100) göre istivâ, ityân ve nüzûl gibi nitelermeler nasslarda bulunduğu için Allah kendini nasıl vasfediyorsa öyle vasfetmelidir. Dolayısıyla bu sıfatlarla Allah'ı vasfederiz. Fakat bu nitelikler Allah Teâlâ için mahlûkların sıfatları gibi değildir. Örneğin "Allah onların evlerine temellerinden geldi/ityan" (Nahl 16/26) ayetindeki ityân o kavmin binalarında Allah'ın kudret ve hakimiyet eserlerinin ortaya çıkması anlamına gelir. Yine istivâ, istila anlamına geldiği gibi nüzûl de Allah'ın kudret, rahmet ve gazap eserlerinin dünya semasına ittisâli demektir.⁹⁷

Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye göre Allah'ın hücceti olan akıl kaynaklı aklî deliller Allah'ın cisim olmadığını göstermektedir. Aklî deliller şer'î delillerle çelişemeyeceği için zahiri teşbih ifade eden nasslar te'vil edilmelidir. Ancak birçok te'vile elverişli nasslar için bir delil olmadığı müddetçe tek bir te'vilin kesin olarak tespit edilmesi Allah hakkında şahitlik olur. Bu nedenle örneğin yed/el kelimesi, kuvvet, kudret, otorite, hakimiyet, kolaylık, zenginlik, avuç ve organ olan el anlamlarına gelir. Yed işte bu anlamlardan tevhit düşüncesine aykırı olmayan herhangi bir anlama hamledilmelidir. Yine ayn/göz ifadesiyle koruma, görme ve görme organı anlamları kastedilir. Dolayısıyla ayn ifadesi de bu anlamlardan birine hamledilmelidir.⁹⁸

⁹⁴ Ebü'l-Leys Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî/Bahrü'l-ulûm*, nşr. Ali Muhammed Muavvez v.dğr. (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 2: 336.

⁹⁵ Semerkindî, *et-Tefsîr*, 2: 340.

⁹⁶ Semerkindî, *et-Tefsîr*, 3: 141.

⁹⁷ Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Lins (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1963), 25-28.

⁹⁸ Nesefî, *Tabstratü'l-edille*, 1: 171-173.

Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî (ö. 580/1184) Ehl-i Sünnet'in sıfatlar hususundaki görüşünü *teşbih* ile *ta'tîl* arasında değerlendirip Ebû Hanîfe'nin "Ne Cehm gibi sıfatlardan kaçırız; ne de Allah için Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) gibi nitelemelerde bulunuruz." sözünü Ehl-i Sünnet'in görüşünün tam ifadesi olarak görmüştür. Bununla beraber nasslardaki zahirleri teşbih ifade eden nitelemelerin te'vile açık olduğunu söylemiştir. Bunu da hiçbir şeyin onun benzeri olamayacağı muhkem nassı ve aklî delillere dayandırmıştır.⁹⁹

Sâbûnî'ye göre zahiri teşbih ifade eden nasslarla ilgili Ehl-i Sünnet'in iki tutumu söz konusudur. Birincisi söz konusu nassları kabul ve tasdik edip Allah'ı teşbihten ve sonradanlıktan/hudûs tenzih ederek te'vilini Allah'a bırakmak ve nasslarda geçen ifadelerin üstüne türetme/iştikâk yoluyla başka şeyler eklememektir ki bu, selef-i sâlihîn'in yöntemidir. İkincisi de müteahhir muhakkiklerin yöntemidir ki bu yöntem söz konusu nassları kabul ve tasdik edip Allah'ın zatı ve sıfatlarına layık bir manaya hamlederek te'vil etmeye çalışmak şeklindedir. Fakat burada iki önemli şey daha vardır. Birincisi yapılan te'vili kesin görmemek, ikincisi de lafzın dildeki kullanımının dışına çıkmamaktır. Bu noktada Sâbûnî selefin yolunu daha "selametli/eslem" halefin yönteminin ise daha "sağlam/ahkem" olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰

Ayrıca o, halefin te'vil yöntemine kapı aralama işini Ebû Hanîfe'nin gerçekleştirdiğini de iddia etmektedir.¹⁰¹ Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hanîfe'nin te'vil sürecini başlatmaktan ziyade tefviz tavrının te'vile zemin hazırlayan bir tutum olduğunu ifade etmek istemektedir.

Mâtürîdiyye'de haberî sıfatların te'vili Mâtürîdî ile başlayıp takipçileriyle de köklemiştir. Ancak Mâtürîdiyye'de te'vil yaklaşımı Eş'ariyye'den nispeten farklıdır. Zira Mâtürîdî kelamcılar tek bir mananın tayin edilmesini şiddetle karşı çıkmış olabildiğince ihtiyatlı ve ihtimalli bir dil kullanmışlardır.

SONUÇ

Nasslarda Allah'a izafe edilen zahirleri teşbih ifade eden bir takım nitelemeler vardır. Bu nitelemelere ancak haber yoluyla bilinmeleri bakımından "haberî sıfat" denir. Müslüman düşüncesinde haberî sıfatlarla

⁹⁹ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 106-110.

¹⁰⁰ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 83-84.

¹⁰¹ Sâbûnî, *el-Kifâye*, 84.

ilgili teşbih, tefvîz ve te'vil şeklinde üç yaklaşım vardır. Ehl-i Sünnet kelâmcıları bu gibi nasslarda teşbih yaklaşımına şiddetle karşı çıkmışlardır. Tefvîz ve te'vil yaklaşımında ise dönemsel bir durum vardır. Şöyle ki, Ehl-i Sünnet kelâmcıları haberî sıfatları müteşâbih olarak kabul ettikleri için, müteşâbihlerin te'viline yönelik Âl-i İmrân sûresi 7. Ayette ilk bakışta görülen olumsuzluk, söz konusu nassların te'vilinde bir duraksama oluşturmuştur. Ayrıca haberî sıfatların te'vilinin Mu'tezile ile özdeşleşmesi de bu durumda etkili olmuştur. Bu sebeple Ehl-i Sünnet kelâmında haberî sıfatlara yönelik ilk tutum manayı Allah'a havale eden tefvîz anlayışı olmuştur. Ancak Ehl-i Sünnet kelâmının sistemleşip gelişmesiyle birlikte te'vile yönelik olumsuz bakış yumuşamış, zamanla da te'vil genel tavra dönüşmüştür. O kadar ki tefvîz yaklaşımı dahi icmâli bir te'vil olarak değerlendirilmiştir.

Tefvîz yaklaşımından te'vile geçişin ne zaman ve kiminle başladığı tartışmalıdır. İzmirli İsmâil Hakkı'nın te'vil sürecinin Cüveynî ile başladığını iddia etmesi haberî sıfatların te'vilinin Cüveynî ile başladığına dair Türkiye'de yaygın bir kanaat oluşturmuştur. İzmirli'yi bu kanaate sevkeden ise İbn Teymiyye'nin haberî sıfatların te'vilinde Cüveynî'yi muhatap almasıdır. İbn Teymiyye'nin bu tutumunun nedeni kanaatimizce Cüveynî'nin Gazzâlî gibi öğrenciler yetiştirmesi itibarıyla etkili bir kelâmcı olmasıdır. Bununla beraber İbn Teymiyye haberî sıfatların te'vilinin Cüveynî ile başladığına dair bir ifade kullanmamıştır. Bilakis İbn Fûrek'in te'villerine atıfta bulunmasıyla Cüveynî öncesi Ehl-i Sünnet kelâmında te'vilin başladığından haberdar olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca Cüveynî de haberî sıfatların te'vilinde İbn Fûrek'e atıfta bulunmakta bu şekilde te'vil meselesinde zaten ilk olmadığını göstermektedir.

Gelenekte İzmirli'nin yaptığı gibi net bir isim verilmeyip te'vilin halefin yöntemi olduğu ifade edilir. Klasik kelâm eserleri kronolojik olarak incelenince Ehl-i Sünnet kelâmının iki kolu olan Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye'de te'vil sürecinin farklı zamanlarda benimsendiği görülmektedir. Bu süreç Mâtürîdiyye'de Mâtürîdî ile Eş'ariyye'de ise İbn Fûrek'le başlamıştır. Eş'ariyye'de te'vilin Mâtürîdiyye'ye göre daha geç başlamasının nedeni Eş'ariyye'nin Mu'tezile'ye karşı bir tepkiyi barındırması ve bu sebeple ehl-i hadîse fazlaca yakınlaşmasıdır. Bununla beraber rıza ve gazap gibi bazı haberî sıfatların te'vil edilmesi bu meselede ehl-i hadisten bir ayrışmayı ve te'vile giden bir adımı ifade eder. Fakat Eş'arî'nin te'vil yaklaşımına sahip olduğu iddiası isabetli değildir.

Te'vil fikrinin ana kaynağı Mu'tezile kelâmcıdır. Ehl-i Sünnet kelâmcıları da zamanla bu tutumu benimsemişlerdir. Ancak mu'tezilî ve sünnî kelâmcıların te'vil anlayışları arasında çok önemli bir fark vardır. Mu'tezile kelâmcılarına göre haberî sıfat kategorisindeki nitelemeleri te'vil etmek vâcipken Ehl-i Sünnet kelâmcıları tefvîz tutumunu da selametli kabul edip sahih görmüşler, bununla beraber daha sağlam olan te'vili tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

Mâtürîdî ve İbn Fûrek başlayan sünnî te'vil anlayışının öncesinde bunu hazırlayıcı Mu'tezile dışında başka etkenler de vardır. Bu bağlamda İbnü's-Selcî'nin müteşâbih haberlerle ilgili te'villeri ve tefsirlerde ilgili naslar hakkındaki anlatımlar önemlidir.

Matürîdî ve Eş'arî kelâmcıların te'vil anlayışlarının birebir aynı olduğu da söylenemez. Mâtürîdî kelâmcılar te'vilde net olarak bir şeyin tayin edilmesini yanlış bulmuştur. Eş'arî kelâmcılar ise birçok ihtimali dikkate almakla beraber tek bir ihtimale de mesafeli durmamışlardır. Örneğin Bağdâdî rahatlıkla "yed/el" kudret anlamındadır diyebilmiştir.

Son tahlilde Ehl-i Sünnet kelâmında te'vil yaklaşımı kalıcı olmakla birlikte tefvîz anlayışı da dönemsel olarak kabul görmüştür. Ayrıca te'vili benimseyenler tefvîz anlayışına genel olarak saygılı davranmışlardır. Te'vil yaklaşımı ise İzmirli'nin iddiasının aksine Cüveynî'nin çok öncesinde, bu tutumu hazırlayıcı zeminin de katkısıyla Mâtürîdî ve İbn Fûrek'le başlamıştır. Te'vili benimseyen bu iki ekol arasında ise tek bir mananın tayini meselesinde olduğu gibi bazı farklar da söz konusudur.

KAYNAKÇA

- Abdülhalîm Mahmûd. *Muhâsibî Hayatı Eserleri Ve Fikirleri*. Trc. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Ebü Zeyd Abdurrahman Muhammed b. Hasen et-Tûnîsî/İbn Haldûn. *Mukaddime*. Nşr. Abdüsselâm eş-Şeddâdî. 3 cilt. Dârü'l-Beyzâ: Beytü'l-Fünûn ve'l-Ulûm ve'l-Âdâb, 2005.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Akîde*. Abdulazîz Sirvân. Dımaşk: Dâru Kuteybe, 1408/1988.
- Akkuş, Süleyman. *Bir Kelâmcı Olarak Kuşeyrî*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2009.
- Apaydın, Yunus. "Te'vil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 28-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr. *el-Fark beyne'l-frak*. Thk. Muhammed Fethî en-Nâdî. Kahire: Dârü's-Selâm, 1417/2016.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr. *Usûlü'd-dîn*. Nşr: Ahmed Şemsuddîn. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.

- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *Kitâbu temhîdî'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*. Nşr. Mektebetü'l-İlmî li't-Tahkîk. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1437/2016.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İşârâtü'l-merâm min ibârâtî'l-imâm*. Nşr. Yusuf Abdurrezzâk. İstanbul: Dârü'l-Kitab el-İslâmî, 1949/1368.
- Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *Kitâbü'l-Esmâ ve'sıfât*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1984.
- Budak, Ali. "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vil Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin Esâsu's-Takdîs Adlı Eseri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2011/1): 37-77.
- Bulut, Zübeyir. *Haberî Sıfatlar: Anlama Yöntemleri ve Yorumlar*. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Bıykoğlu, Yakup. "İlk Dönem Eş'arî Kelâmında Müteşâbih Ayetlerin Te'vili Sorunu". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (Haziran 2016): 365-408.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh fi'l-lüga*. Nşr. Ahmed Abdülğafur Attâr, 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1990.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Abdülmelik. *el-İrşâd fi usûli'd-dîn*. Thk: Es'ad Temîm. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1405/1985.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Abdülmelik. *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*. Nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr v.dğr. İskenderiye: Münşetü'l-Meârif, 1969.
- Çelebî, İlyas. "Sıfat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 100-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "el-Fikhü'l-ekber". *el-Âlim ve'l-müteallim*. Nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî. 61-68. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1421/2001.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhâmmad b. Suud el-İslâmiyye, 1400.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfi'l-musallîn*. Thk: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1416/1995.
- Harman, Vezir. "Osmanlı Dönemi Eş'arî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Nedenleri", *Kelâm Araştırmaları*. 13/ 1 (2015): 167-189.
- Işıcık, Yusuf. "Kur'an'da Temel İki Kavram: Te'vil Ve Müteşâbih". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (Bahar 2002): 15-34.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen. *Kitâbu müşkili'l-hadîs/Te'vîlu müteşâbihî'l-ahbâr*. Nşr. Daniel Gimaret. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye bi Dımaşk, 2004.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen. *Mücerredü makâlâtî's-Şeyh Ebû'l-Hasen el-Eş'arî*. Nşr. Daniel Gimaret. Beyrut: Darü'l-Meşnik, 1986.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *Kitâbü't-tevhîd ve isbâtü sfâtî'r-Rabb azze ve celle*. Nşr. Muhammed Halil Herâs. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah. *Te'vîlu muhtelifî'l-hadîs*. Nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr. Mısır: Mektebetü'l-Külliyyâtî'l-Ezheriyye, 1966/1386.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemaeddîn Muhammed. *Lisânü'l-arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ty.
- İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Kitâbü'l-esmâ ve's-sıfât*. Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/ 1998.

- İbn Teymiyye. Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm. *Kitâbu Mafsilî'l-i'tikâd*. Haz. Abdurrahman b. Muhammed. Riyad: Dâru Alemi'l-Küttüb, 1412/1991.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn. *en-Nihâye fi ğarîbi'l-eser ve'l-hadîs*, I-IV, Kahire: Matbaatü'l-Osmâniyye, 1311.
- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn. *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keîâm*. Beyrut: Âlemü'l-kitâb, ty.
- İsfehânî, Râğıb. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. Nşr. Muhammed Ahmed Halefullah. Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1970.
- İsferâyînî, Ebü İshâk. "Akide". Haz. Fadıl Ayğan. 66-72. "Muhammed b. Ca'fer es-Senhâcî'nin Şerhu Akideti Ebî İshâk el-İsferâyînî' Adlı Eserine Göre Ebü İshâk el-İsferâyînî'nin Kelâmî Görüşleri". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelâm*. Haz. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kallek, Cengiz. "İbnü's-Selcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Karadaş, Çağfer. *Bakillânî'ye Göre Allah Âlem Tasavvuru*. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.
- Mâtürîdî, Ebü Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Nşr: Ahmet Vanhoĝlu v. dĝr., 17cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006.
- Mâtürîdî, Ebü Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. Nşr. Bekir Topaloĝlu- Muhammed Aruçi. İstanbul: İsam Yayınları, 2003.
- Mavil, Kılıç Aslan, *Mâtürîdî Kelâmında Te'vil*, Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Muhâsibî, Hâris. *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*. Thk. Hüseyin Kuvvetli. İrbid: Dârü'l-Kindî; Dârü'l-Fikr, 1402/1982.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tabsiratü'l-edille*. Nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. Nşr. Hans Peter Linss. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1963.
- Râzî, Fahreddîn b. Hüseyin. *Esâsu't-takdîs fi ilmi'l-keîâm*. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Babî ve Evlâduhu, 1935.
- Râzî, Fahreddîn b. Hüseyin. *et-Tefsîru'l-kebir/Mefâtihi'l-gayb*. 32 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Sâbûnî, Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. Thk. Muhammed Aruçi. İstanbul: Dâru İbn Hazm, 1335/2014.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tefsîrî's-Semerkandî/Bahrü'l-ulûm*. Nşr. Alî Muhammed Muavvez v.dĝr. 3 cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Semerkandî, İshâk b. İsmail el-Hakîm. *es-Sevâdü'l-a'zam fi ilmi'l-keîâm*. İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1308.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn. *el-Müel ve'n-nihal*. Thk: Muhammed Abdülkadir el-Fâdilî. 2 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2006.
- Tâberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân*. Nşr. Hânî el-Hacc v. dĝr. 30 cilt. Kahire: Mektebetü't-Tevfikiiyye, 2004.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. *Şerhu'l-Mekâsîd*. 2 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1277.
- Topaloĝlu, Bekir. *Kelâm İlmi Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1981.

- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mâtüridiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 165-175. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Te'vil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti: Ahmed b. Hanbel, İbn Fûrek, Kâdî Beydâvî*. İstanbul: Kültür Matbaacılık, 1989.
- Yüce, Mustafa. "Hâris El-Muhâsibî'ye Göre Haberî Sıfatlar". *Kelâm Araştırmaları* 12/2 (2014): 274-294.
- Yurdagür, Metin. "Haberî Sıfatları Anlamada Metod". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1(1983): 249-264.
- Zebidî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-arûs*. 10 cilt. Kahire: Matbaatü'l-Hayriyye, 1306-1307.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân*. 2 cilt. Thk: Hâni el-Hacc. Kahire: el-Mektebetü't-tevfikiyye, ty.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Bahâdır b. Abdillâh. *el-Bürhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 2 cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1376/1957.